

УДК 347.73

*В. В. Хохуляк***ВПЛИВ ІДЕЙ А. СМІТА НА ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ХVІІІ–ХІХ СТ.**

Розвиток науки фінансового права, як окремої галузі юридичної науки нерозривно пов'язаний з англійською класичною школою політичної економії, засновником якої є А. Сміт. Саме у рамках даної наукової течії фінанси вперше отримують своє теоретичне обґрунтування, що здійснило переворот у європейській економічній та юридичній науках, означило орієнтири їх подальшого розвитку. Висвітлені А. Смітом положення здійснили вагомий вплив і на формування вітчизняної фінансово-правової думки кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст., що знайшло своє відображення у працях С. Ю. Десницького, М. І. Тургенева та цілого ряду інших авторів. Однак дані роботи на протязі тривалого історичного періоду не отримували належної оцінки та визнання серед наукової спільноти, що було зумовлено насамперед існуючими суспільно-політичними та економічними передумовами. В сучасних умовах дослідження впливу ідей А. Сміта на становлення науки фінансового права дозволить об'єктивно характеризувати історичний процес формування вітчизняної фінансово-правової науки і її відокремлення від економічних наук, насамперед — від політичної економії.

В даній статті ставиться за мету охарактеризувати процес формування фінансово-правової думки у період кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. та визначити вплив фінансових ідей А. Сміта на подальший розвиток вітчизняної науки фінансового права.

У 1776 році А. Смітом публікується його фундаментальна праця «Дослідження про природу і причини багатства народів», п'ята книга якої присвячена вченню про фінанси. Ця книга складалася із трьох глав: 1) про державні витрати; 2) про державні доходи; 3) про державні борги. При цьому державні витрати розподіляються А. Смітом на дві великі групи. До першої групи він відносить витрати, що мають загальне значення (оборона, утримання державної влади) і які можуть бути

погашені за рахунок суспільного доходу. До другої групи вчений зараховує витрати на здійснення правосуддя, а також пов'язані з освітньою, соціальною та іншою діяльністю. На його думку, ці витрати повинні покриватись за рахунок мита державою. Установи, які здійснюють відповідну державну діяльність, повинні утримуватись за рахунок надходжень від державних зборів за надані послуги.

В результаті запропонованого розподілу державних витрат, А. Сміт обґрунтовував положення про розподіл державних і місцевих фінансів. Він вважав, що місцеві витрати, спрямовані на утримання місцевих органів управління, повинні покриватись за рахунок місцевих доходів і не повинні перекладатись на загальні суспільні доходи. Вчений вбачав несправедливість у тому, що все суспільство несе витрати, які приносять користь лише окремій його частині [14, с. 116].

А. Сміт приділив особливу увагу проблемам раціоналізації оподаткування. Зокрема, він сформулював правила стягнення податків з населення, які полягають у такому. По-перше, всі піддані держави зобов'язані платити податки відповідно до своїх здібностей і сил. По-друге, розмір податку і терміни його сплати мають бути заздалегідь і точно визначені. По-третє, кожен податок має справлятися у той час або у той спосіб, який зручніший платникові. По-четверте, організація справляння податків повинна забезпечувати мінімальні витрати на їх збирання [15, с. 516–518]. В загальному, ці правила визначалися головними цілями капіталістичного підприємництва того періоду, а саме — усунення феодалних підвалин організації оподаткування, що забезпечувало б стимулювання накопичення капіталу для прискорення економічного розвитку.

Дані концептуальні положення відіграли визначальну роль також і у подальшій розробці фінансово-правової проблематики та формуванні науки фінансового права. Слід погодитись із твердженням К. С. Бельського, що, формуючи правила стягнення податків з населення, А. Сміт тим самим поставив питання про необхідність юридичної регламентації фінансових, зокрема, податкових правовідносин, оскільки інструментом забезпечення реалізації цих правил може бути лише належне фінансово-правове регулювання [2, с. 40]. Завдяки А. Сміту були створені передумови для майбутнього становлення науки фінансового права як самостійної галузі знань.

Одним з перших ідейних спадкоємців А. Сміта у вітчизняній правовій науці був його учень, видатний вчений і державний діяч Російської імперії кінця XVIII — початку XIX ст. Семен Юхимович Десницький. Одержавши державну стипендію для навчання а кордоном, С. Ю. Десницький з 1761 року протягом шести років навчався в університеті Глазго, де опановував юридичні та філософські дисципліни, що викладалися А. Смітом [10, с. 34]. У 1765 році він став магістром, а за рік — доктором права університету в Глазго [4, с. 8]. Після повернення на батьківщину та успішно склавши у 1767 році іспит на право читання

лекцій, вчений протягом 20 років обіймав посаду професора права юридичного факультету Московського університету (з 1767 по 1787 р.) [9, с. 3]. Саме С. Ю. Десницький вперше розпочав наукову розробку російського права і викладання юридичних дисциплін на російській мові. При цьому він надавав важливе значення у викладанні права практичному напрямку (аналіз діючого законодавства і юридичної практики) [16, с. 12].

Вагомість внеску С. Ю. Десницького у розвиток науки фінансового права важко переоцінити. Саме ним у науковий вжиток були введені поняття «фінанси», «бюджет», «кредит» та інші. Йому належить також перше у вітчизняній науці визначення фінансів. У праці «Уявлення про встановлення законодавчої, судової і наукової влади в Російській імперії» вчений пише: «Фінанси включають в себе досить об'ємний зміст: вони мають за мету надання державі належних і достатніх за її потребами доходів». При цьому він підкреслює, що «фінанси поділяються на дві частини: витрати держави та її доходи» [5, с. 326].

Власний аналіз фінансової системи С. Ю. Десницький розпочинає з державних видатків, акцентуючи на тому, що без видатків існування держави неможливе в принципі. Він вважав, що сума державних видатків є визначальною для формування суми державних доходів та пошуку джерел їх надходження. Відзначимо, що дана ідея витримала випробування часом і, як свідчить практика, вона знайшла своє відображення у фінансово-правовій політиці сучасних демократичних країн світу. Така позиція вченого базувалась на його уявленнях про державу як соціальний інститут, що виник у результаті природного розвитку людського суспільства для здійснення певних корисних функцій, таких як охорона території, встановлення і забезпечення належного правопорядку тощо. Тому, вважав С. Ю. Десницький, обов'язок кожного громадянина справно сплачувати податки впливає насамперед з існуючої суспільної необхідності: «...податки по суті є даниною, яку кожен громадянин сплачує для збереження не лише власного добробуту і спокою, але й життя та маєтків» [5, с. 326].

Прогресивністю відзначається також аналіз С. Ю. Десницьким окремих податків і зборів та принципів їх стягнення. Так, вчений негативно ставився до оподаткування предметів першої необхідності, наголошуючи при цьому, що необхідно надавати перевагу тим податкам, що стосуються всіх жителів держави і які поширюються на предмети розкошу. Продовжуючи ідейну лінію свого вчителя А. Сміта, С. Ю. Десницький стверджував, що стягування податків повинно здійснюватись з обов'язковим врахуванням майнового становища платників із застосуванням прогресивних ставок. При цьому збір податків повинен відбуватись з якомога мінімальними витратами [5, с. 330].

Визначальне місце в історії вітчизняної науки займає розроблений С. Ю. Десницьким проект державних перетворень, в якому запропоновано розподілити всі державні органи за ознаками функцій державної

влади на три групи — органи законодавчої, судової і наказової влади. Особливо хотілось би відзначити пропозицію вченого щодо встановлення чіткого розподілу повноважень державних органів у сфері фінансів. Суть даної пропозиції полягала в тому, що у сфері повноважень Сенату як органу законодавчої влади повинне належати прийняття законів щодо встановлення податків та здійснення загального контролю за виконанням бюджету. У зв'язку з цим важливу роль у функціонуванні фінансової системи держави С. Ю. Десницький відводив органам фінансового контролю. Як він зазначав, основою нагляду над фінансами є ревізійно-колегія або контора, якій належить здійснювати особливий вид управління — охороняти порядок у сфері фінансів, знаходити зловживання в їх джерелах і примушувати всіх дотримуватися точності і економності у зборах і казенних витратах [6, с. 331–332].

Паралельно з розробкою базових питань теорії фінансів С. Ю. Десницький розробляє проект удосконалення російського фінансового законодавства і фінансової політики, що знайшло відображення в окремій частині його твору «О узаконении финансовом» [8]. Таким чином Семену Юхимовичу Десницькому належить провідна роль у становленні науки фінансового права та вітчизняної юридичної науки. За фактично одностайним визнанням дослідників його творчого та життєвого шляху, постать С. Ю. Десницького є ключовою в історії правової науки і російського просвітництва [7, с. 57; 9, с. 12; 17, с. 31].

Як точно підмітив сучасний дослідник історії науки фінансового права проф. О. А. Ялбулганов [20, с. 22], блискучою популяризацією вчення А. Сміта в Росії першої половини XIX ст. стала наукова праця М. І. Тургенева «Досвід теорії податків» [18]. При цьому принципи оподаткування А. Сміта, названі М. І. Тургеневим «декларацією прав платника» [19, с. 134], були для кріпосної Росії, з одного боку, науковим відкриттям, а з іншого — теоретичною підставою для боротьби за зниження важкого податкового тягара основної маси населення — селянства.

М. І. Тургенев обґрунтував думку про те, що податки є необхідним елементом фінансової системи, і охарактеризував їх як засіб до досягнення мети суспільства і держави. У зв'язку з цим він приділяв важливе значення мінімізації витрат на збір податків. Відштовхуючись від сформульованих А. Смітом принципів оподаткування, вчений здійснив спробу визначити власні правила оподаткування, до яких відносив: рівний розподіл податків; їх визначеність; збір у найбільш зручний час та їх дешевизну. З цих правил він виводив узагальнене правило при стягненні податків, яке було сформульоване таким чином: «Податок завжди повинен стягуватись із чистих доходів, а не з капіталу, для того, щоб джерела державних доходів ніколи не виснажувались» [19, с. 141].

Слід відзначити, що визнання наукової цінності вказаного вище положення М. І. Тургенева, як і його праці в цілому, відбулося лише у другій половині XIX сторіччя. Саме в цей час було скасоване кріпосне право, відмінена подушна подать, ліквідована відкупна система стягнення по-

датків, відмінені або зменшені у розмірі окремі податки на предмети першої необхідності, відбулись інші зміни, необхідність яких так палко відстоював вчений.

Одним з перших у вітчизняній фінансово-правовій науці надав високу оцінку праці М. І. Тургенєва професор Санкт-Петербурзького університету В. О. Лебедев, вважаючи її визначним явищем фінансової науки [11, с. 191]. З глибокою повагою та визнанням відзивався про «Досвід теорії податків» академік Російської академії наук І. І. Янжул, який, зокрема, писав: «Якби дана праця у свій час була б опублікована мовою, більш поширеною в Західній Європі, то вона би зайняла видне місце між кращими науковими творами початку XIX ст. із теорії податків і здійснила би вплив на подальший її розвиток... За умовами того часу і відповідно до стану фінансової науки на Заході, твір М. І. Тургенєва тривалий час залишався у нас оазисом в пустелі» [22].

Саме в період другої половини XIX — початку XX сторіччя вітчизняними дослідниками історії фінансової науки був дуже високо оцінений вплив ідей А. Сміта на науку і практику Російської імперії. Як відзначив професор Київського університету, пізніше — міністр фінансів Російської імперії М. Х. Бунге, вчення А. Сміта наділене особливим характером, оскільки його мета — звільнити економіку від монополій та утисків. Тому реформи, що здійснювались на основі теоретичної системи А. Сміта, вимагали вивчення дійсності, усвідомлення суспільством їх необхідності і строгої обачності при запровадженні з боку самих реформаторів. Майже всі великі європейські країни, продовжував думку М. Х. Бунге, можуть вказати на діячів, вихованих школою А. Сміта: Росія може назвати міністрів Сперанського та Гур'єва; Німеччина — Л. Штейна, Франція — де Мольєна. Але ніде не був підготовлений в такій мірі ґрунт для реформ в дусі вчення А. Сміта, як в Англії, яка висунула ряд чудових державних діячів-реформаторів [3, с. 35–36].

Таку ж оцінку надав інший видатний вітчизняний вчений, академік Російської академії наук І. І. Янжул, підкреслюючи, що саме у поглядах А. Сміта на фінансові питання була подолана однобічність попередніх вчень меркантилістів та фізіократів щодо джерел національного багатства. І. І. Янжул вбачав головну заслугу А. Сміта у зміні ролі фінансової науки щодо практики. І хоча, за образним виразом В. П. Безобразова, у сучасній йому Російській імперії «... дух науки проникав у законодавство і державне господарство випадковими проблисками...» [1, с. 24], все ж виключне значення практики, яка цілком панувала у фінансовому господарстві, було порушене. На думку І. І. Янжула, саме завдяки А. Сміту наукові начала стали законодавцями практики [21, с. 53].

Знаковість впливу вчення А. Сміта на подальше становлення фінансово-правової науки відзначав професор фінансового права Московського університету І. Х. Озеров, який з даного приводу писав: «Своєю працею «Багатство народів» Адам Сміт відкрив нову епоху у фінансовій науці. До виникнення класичної політекономії оточуюча дійсність чинила

сильний вплив на зміст фінансової науки. Наприклад, домени, що довго відігравали значну роль в бюджетах, і у фінансової науки займали левову частку уваги. Фінансова наука часто лише описувала існуюче і давала рецепти на ті чи інші випадки. Класична школа політичної економії А. Сміта та його учня Д. Рікардо теоретизувала фінансову науку. Вона мала своєю місією відновити природний порядок шляхом знищення пут та перепон, які затримували економічне життя; звідси вчення про справедливі системи оподаткування» [12].

Професор Київського та Варшавського університетів Г. Ф. Симоненко вважав А. Сміта батьком не лише політичної економії, а й фінансової науки. Характеризуючи причини включення А. Смітом та його послідовниками вчення про державні фінанси до складу політичної економії, Г. Ф. Симоненко вважав, що це зумовлено неоднорідністю народного господарства. Він стверджував: «В А. Сміта вчення про державні фінанси, або фінансова наука не відокремлювались від вчення про народне господарство, тобто політичної економії. Воно становило не більше, ніж частину останньої... В своїй знаменитій праці А. Сміт заклав перші основи і науки про народне господарство, і науки про державне господарство або про фінанси, яка лише пізніше відокремилась від першої і утворила окрему науку» [13, с. 150—152].

Висновки. Таким чином, невід'ємною складовою фундаментальної теорії політичної економії А. Сміта є фінансові концепції, які відіграли визначальну роль у становленні вітчизняної науки фінансового права кінця XVIII ст. та на протязі всього XIX ст. Саме під впливом даних ідей вітчизняна фінансово-правова думка набула наукової форми і вперше в історії власного становлення стала джерелом та теоретичною базою вироблення засад державної фінансової політики.

Л і т е р а т у р а

1. Безобразов В. П. О влияниях экономической науки на государственную жизнь в современной Европе / *В. П. Безобразов*. — М., 1867. — 71 с.
2. Бельский К. С. Финансовое право: наука, история, библиография / *К. С. Бельский*. — М.: Юрист, 1994. — 208 с.
3. Бунге М. Х. Очерки политико-экономической литературы / *М. Х. Бунге*. — СПб., 1895. — 471 с.
4. Грацианский П. С. Десницкий / *П. С. Грацианский*. — М.: Юрид. лит-ра, 1978. — 112 с.
5. Десницкий С. Е. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. Т. 2 / *С. Е. Десницкий*; под ред. И. Я. Щипанова. — М.: Гос. изд-во полит. лит., 1952. — 606 с.
6. Десницкий С. Е. Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. Т. 1 / *С. Е. Десницкий*. — М.: Гос. изд-во полит. лит., 1952. — 741 с. — (Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / под ред. И. Я. Щипанова).
7. Злупко С. Талановитий українець — студент і одиумець знаменитого шотландця / *С. М. Злупко*. — Л.: Євровіт, 2002. — 528 с.

8. Козырин А. Н. Формирование науки финансового права в России в конце XVIII — начала XIX вв. / *А. Н. Козырин* // История финансового права России : сб. ст. / под ред. А. А. Ялбулганова. — М. : Готика, 2005. — С. 12—13.
9. Коркунов Н. М. С. Е. Десницкий, первый русский профессор права / соч. *Н. М. Коркунова*. — СПб. : Тип. Правительственного сената, 1894. — 31 с.
10. Коропецький І. С. Українські економісти XIX століття та західна наука / *І. С. Коропецький*. — К. : Либідь, 1993. — 192 с.
11. Лебедев В. А. Финансовое право. Т. 1 / *В. А. Лебедев*. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — СПб., 1889. — 962 с.
12. Озеров И. Х. Финансы / *И. Х. Озеров* // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1912. — Т. 70. — С. 872.
13. Симоненко Г. Ф. Политическая экономия в ее новейших направлениях. Обзор и критическая оценка учений главных представителей современной экономической науки, особенно новоисторической школы / *Г. Ф. Симоненко*. — Варшава : Варшав. тип. и литогр., 1900. — 506 с.
14. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / *А. Смит*. — М. : Соцэкгиз, 1962. — 654 с.
15. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй : пер. з англ. / *Адам Сміт*. — К. : Port-Royal, 2001. — 590 с.
16. Томсинов В. А. Юридический факультет Московского университета во второй половине XVIII века / *В. А. Томенков* // Вестник Московского университета. Серия «Право». — 2004. — № 6. — С. 3—26.
17. Томсинов В. А. Семен Ефимович Десницкий (около 1740—1789) // Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755—1917). — М. : Изд. дом «Городец». — 2005. — С. 18—31.
18. Тургенев Н. Опытъ теории налоговъ / *Николай Тургенев*. — СПб. : Тип. Н. Греча, 1918. — 372 с.
19. Тургенев Н. И. Опыт теории налогов / *Н. И. Тургенев* // У истоков финансового права / М. Ф. Орлов, М. М. Сперанский, Н. И. Тургенев ; сост. А. А. Ялбулганов ; под ред. А. Н. Козырина. — М. : Статут, 1998. — 432 с. — (Серия «Золотые страницы финансового права»).
20. Ялбулганов А. А. «Опыт теории налогов» Н. И. Тургенев и развитие финансовой мысли в России XIX—XX вв. / *А. А. Ялбулганов* // История финансового права России : сб. ст. / под ред. А. А. Ялбулганова. — М. : Готика, 2005. — С. 21—28.
21. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: учение о государственных доходах / *И. И. Янжул*. — 4-е изд., изм. и доп. — СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1904. — 504 с.
22. Янжул И. И. Финансовая наука (Россия) / *И. И. Янжул* // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — 1899. — Т. 55. — С. 855—856.

А н о т а ц і я

Хохуляк В. В. Вплив ідей А. Сміта на формування вітчизняної фінансово-правової думки XVIII—XIX ст. — Стаття.

У статті характеризується процес становлення фінансово-правової думки у період кінця XVIII — початку XIX ст. Визначається вплив фінансових ідей А. Сміта на подальший розвиток вітчизняної науки фінансового права.

Ключові слова: фінансове право; наука фінансового права; фінансова наука; фінансово-правова думка.

А н н о т а ц и я

Хохуляк В. В. Влияние идей А. Смита на формирование отечественной финансово-правовой мысли XVIII—XIX века. — Статья.

В статье характеризуется процесс становления финансово-правовой мысли в период конца XVIII — начала XIX ст. Определяется влияние финансовых идей А. Смита на дальнейшее развитие отечественной науки финансового права.

Ключевые слова: финансовое право; наука финансового права; финансовая наука; финансово-правовая мысль.

S u m m a r y

Khokhuliak V. V. The influence of ideas of Adam Smith on the formation of domestic financial and legal thought of XVIII—XIX c. — Article.

The article characterized the process of becoming the financial and legal thought during the late XVIII — early XIX century. Influence of financial ideas of Adam Smith is determined on further development of domestic science of financial law.

Keywords: financial law; science of financial law; financial science; financial and legal thought.